

De Hoge Raad schijnt zijn licht op de positie van de licentie bij faillissement

Dick van Engelen*

De arresten *Credit Suisse / Jongepier q.q.* en *Curatoren / Verhuurder* van de Hoge Raad van 2018 leren dat licentienemers stevig in het zadel zitten bij een faillissement van licentiegevers. Dat is goed nieuws voor de vele ondernemingen die voor hun voortbestaan van licenties afhankelijk zijn. Het slechte nieuws is dat curatoren nu aansprakelijkheidsclaims vreesen als zij gelicentieerde rechten verkopen, maar die vrees lijkt maar gedeeltelijk op zijn plaats.

1 Inleiding

De rechtsvormende taak van de Hoge Raad stond in 2015 centraal in een aantal artikelen in *Ars Aequi*, die in 2016 gebundeld zijn in de *Ars Aequi*-uitgave *Rechtsvorming door de Hoge Raad*. Mijn bijdrage¹ daaraan ging in op het feit dat de rechtspraak na de *Nebula*- en *Berzona*-arresten² van de Hoge Raad uit 2006 en 2014 in verwarring verkeerde over de vraag of een licentienemer – iemand die een door een intellectuele-eigendomsrecht beschermd immaterieel goed met toestemming van de rechthebbende mag gebruiken – bij een faillissement van zijn licentiegever nu wel of niet met lege handen achterbleef. Die verwarring werd deels veroorzaakt door het feit dat die arresten niet gingen over licenties in een faillissement, maar over rechten van economische eigenaren en huurders bij een faillissement van de juridische eigenaar/verhuurder. De motivering van die arresten deed echter vreesen dat wat daar geoordeeld werd, ook voor licenties in faillissement zou kunnen gelden en dat sloot niet aan bij waar in de licentiepraktijk tot die tijd van uitgegaan

werd. Ik was van oordeel dat de Hoge Raad zijn rechtsvormende taak in die arresten verzaakte door zich niet genoeg te realiseren dat in de rechtspraak aan arresten een brede rechtsvormende werking wordt toegedicht, omdat die rechtspraak nu eenmaal hunkert naar rechtszekerheid.

Met Credit Suisse / Jongepier q.q. creëert de Hoge Raad licht in de duisternis waarin de rechtspositie van licentienemers bij een faillissement van hun licentiegever gehuld was en biedt een grote mate van rechtszekerheid

Het goede nieuws is dat de Hoge Raad die rechtspraak in licentieland in 2018 op haar wenken heeft bediend door in het arrest van 23 maart 2018 in de zaak *Credit Suisse /*

* Prof. mr. Th. C. J. A. van Engelen is bijzonder hoogleraar Intellectuele Eigendom, Proces- en Transactiepraktijk aan de Universiteit Maastricht en advocaat te Utrecht.

1 Th. C. J. A. van Engelen, 'Analogische rechtsvorming: Nebula, Berzona en het lot van een licentie van een failliete licentiegever', *Ars Aequi* 2015, afl. 5, p. 405-412 (AA20150405), later verschenen in R. de Graaff, T. A. Keijzer, C. C. de Kluiver, M. Samadi (red.), *Rechtsvorming door de Hoge Raad*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2016, p. 175-184.

2 HR 3 november 2006, ECLI:NL:HR:2006:AX8838, *NJ* 2007/155, m.nt. P. van Schilfgaarde, AA20070233, m.nt. R. D. Vriesendorp (*Nebula*). HR 11 juli 2014, ECLI:NL:HR:2014:1681, *NJ* 2014/407, m.nt. F. M. J. Verstijnen (*Berzona*).

*Jongepier q.q.*³ zich uitdrukkelijk wel uit te laten over de positie van een licentie bij een faillissement van een licentiegever, hoewel daar, gelet op de feiten van deze zaak, geen aanleiding toe was. Daarmee creëert de Hoge Raad licht in de duisternis waarin de rechtspositie van licentienemers bij een faillissement van hun licentiegever gehuld was en biedt een grote mate van rechtszekerheid. Om die reden verdient dit arrest alle lof. Die lof voor de Hoge Raad neemt vanuit mijn optiek alleen maar toe, doordat de Hoge Raad vervolgens in het arrest *Curatoren/Verhuurder* van 9 november 2018⁴ duidelijk maakt dat een curator die de uit het *Credit Suisse*-arrest voortvloeiende regels niet respecteert in beginsel een boedel-schuld creëert en bovendien persoonlijke aansprakelijkheid riskeert wanneer hem daarvan een verwijt gemaakt kan worden.

Geconstateerd kan worden dat waar de rechtspositie van een licentienemer in het faillissement van de licentiegever begin 2018 nog onduidelijk was, die licentienemer twee arresten later stevig in het zadel lijkt te zitten en zich aanzienlijk minder zorgen hoeft te maken over de kracht van zijn rechtspositie wanneer zijn licentiegever faillieert.

Geconstateerd kan worden dat waar de rechtspositie van een licentienemer in het faillissement van de licentiegever begin 2018 nog onduidelijk was, die licentienemer twee arresten later stevig in het zadel lijkt te zitten

Alle reden om de door de Hoge Raad verschaft helderheid nader voor het voetlicht te brengen. Daarbij sta ik eerst stil bij de door de arresten *Nebula* uit 2006 en *Berzona* uit 2014 ontstane rechtsonzekerheid. Daarna wordt de door de Hoge Raad met het *Credit Suisse*-arrest gecreëerde rechtszekerheid voor licenties belicht. Vervolgens wordt ingegaan op de vraag in hoeverre het *Curatoren*-arrest – dat leert dat een curator die de *Credit Suisse*-lessen niet ter harte neemt met persoonlijke aansprakelijkheidsclaims geconfronteerd kan worden – met zich brengt dat een curator beperkt wordt in diens mogelijkheden om gelicentieerde intellectuele-eigendomsrechten te gelde te maken in het belang van de gezamenlijke schuldeisers.

2 Voorgeschiedenis I – *Nebula* (2006)

Het *Nebula*-arrest van 2006 zorgde voor de nodige consternatie binnen de wereld van de intellectuele eigendom ('IE'), hoewel dat arrest niet over IE-rechten of licenties ging.

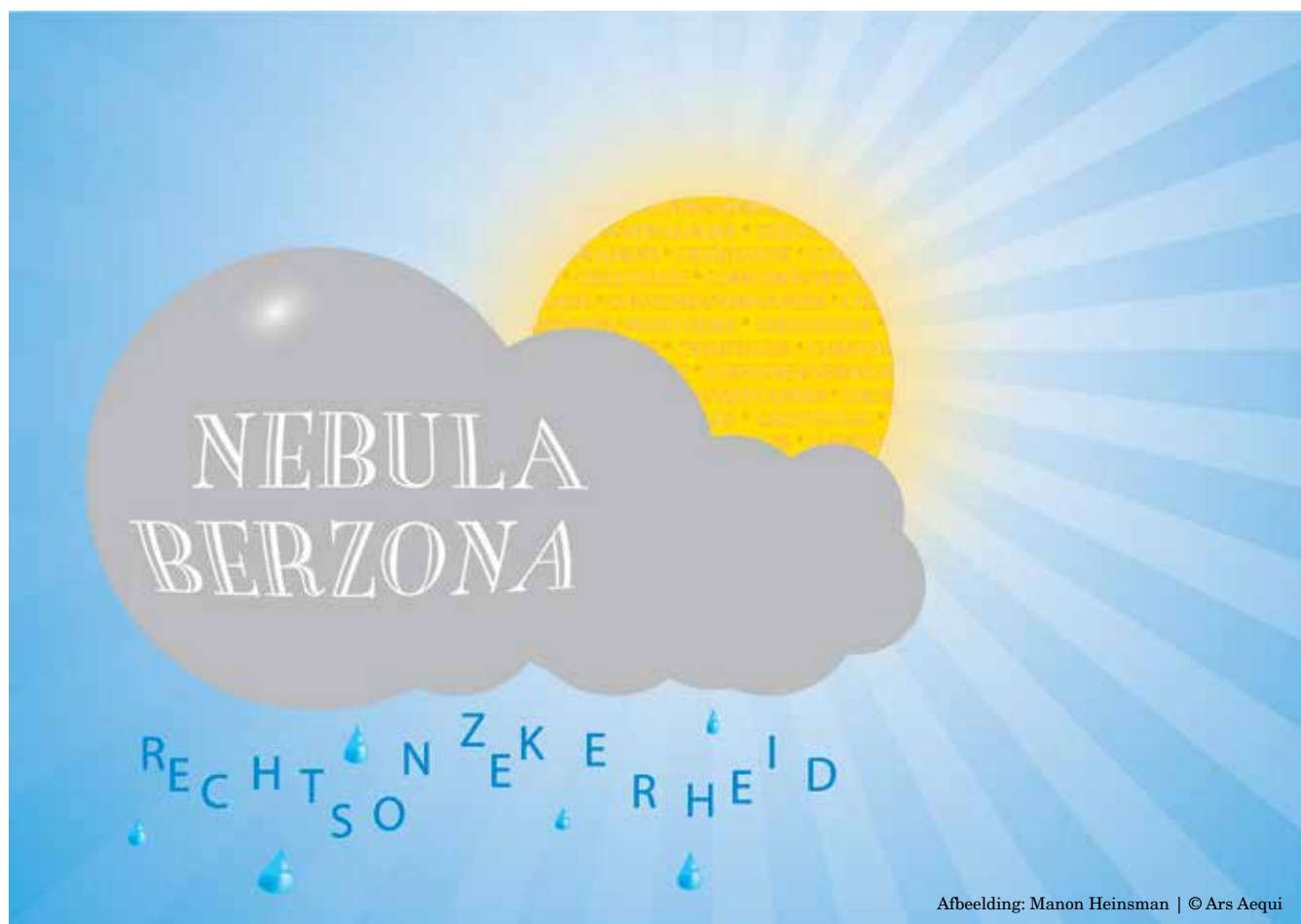
In dat arrest oordeelde de Hoge Raad namelijk dat de curator van een gefailleerde juridische eigenaar van een pand in Amsterdam de economisch eigenaar van dat pand en diens huurder kon ontruimen. Omdat de curator van de failliete juridisch eigenaar tegenover de economisch eigenaar en diens huurder niets hoefde te doen, anders dan 'op zijn handen te blijven zitten' – c.q. te dulden, werd er voordien wel van uitgegaan dat de economische eigenaar en diens huurder geen last van het faillissement hoefden te hebben.⁵ De Hoge Raad oordeelde echter anders. Hij stelde voorop dat het (voort)bestaan van een wederkerige overeenkomst niet wordt beïnvloed door het faillissement van een van de contractanten (art. 37 Fw), maar kende vervolgens doorslaggevende betekenis toe aan het beginsel van de *paritas creditorum*, de gelijkheid van schuldeisers. De Hoge Raad oordeelde dat de gelijkheid van schuldeisers geweld zou worden aangedaan, indien de aard van de van de failliet te vorderen prestatie beslissend is voor het antwoord op de vraag of die schuldeiser wel of niet door het faillissement geraakt wordt. De crediteur van een vordering betreffende een actieve verplichting – zoals het doen van een betaling of het leveren van een goed of dienst – vangt immers veelal bot bij een faillissement van zijn schuldenaar, omdat zijn concurrente vordering slechts voldaan wordt voor zover het saldo van de boedel dat mogelijk maakt. De gelijkheid van crediteuren diende dan volgens de Hoge Raad met zich te brengen dat de crediteur van een vordering betreffende een passieve verplichting – zoals het dulden van een gebruik van een pand door de curator – evenzeer hinder van het faillissement diende te ondervinden in plaats van dat diens vordering volledig zou worden voldaan. Dat was reden om te oordelen dat de curator het contractuele gebruiksrecht van de economische eigenaar niet hoefde te honoreren, waarna vervolgens de conclusie was dat dit ook het einde betekende voor het uit dit gebruiksrecht van de economische eigenaar afgeleide recht van een huurder, die dus door de curator ontruimd kon worden.

So far so good, kon de IE-wereld nog denken, ware het niet dat A-G Huydecoper in zijn conclusie voorafgaand aan het *Nebula*-arrest zijn rechtsvormende taak binnen het casusatieproces serieus nam en erop wees dat de uitkomst van *Nebula* ook beslissend zou zijn

³ HR 23 maart 2018, ECLI:NL:HR:2018:424, NJ 2018/290, m.nt. F.M.J. Verstijlen, AA20180720, m.nt. R.M. Wibier (*Credit Suisse/Jongepier q.q.*).

⁴ HR 9 november 2018, ECLI:NL:HR:2018:2067, NJ 2018/464, m.nt. F.M.J. Verstijlen, AA20190209, m.nt. R.M. Wibier (*Curatoren/Verhuurder*) schijnt zijn licht op de positie van de licentie bij faillissement.

⁵ Zie daarover: T.T. van Zanten, *De overeenkomst in het insolventierecht* (diss. RuG), Deventer: Kluwer 2012, p. 231-125.

Afbeelding: Manon Heinsman | © Ars Aequi

voor het antwoord op de vraag of de curator van een licentiegever een verleende licentie – een verplichting tot het dulden van gebruik door de licentienemer – al dan niet diende te respecteren. Het feit dat A-G Huydecoper een erkend IE-specialist is, maakte het voor de praktijk lastig om deze vingerwijzing te negeren (voor zover dat überhaupt al verstandig zou zijn). Na *Nebula* moest de IE-wereld er dan ook ernstig rekening mee houden dat licenties kwetsbaar waren bij een faillissement van de licentiegever, wat grote gevolgen kon hebben voor de bedrijfsvoering van menig onderneming die vaak van allerlei licenties met derden afhankelijk is voor de bedrijfsvoering. De laptop waarop dit stuk geschreven wordt bevat ook niet alleen maar IE-rechten van de merkhouder/fabrikant, maar allerlei technologie van derden, die op basis van een licentie door de fabrikant gebruikt kan worden. Een faillissement van zo'n derde betekent dan dat het product of de dienst die op basis van die licentie gemaakt of geleverd wordt niet meer aangeboden zou kunnen worden, wat voor het voortbestaan van de onderneming van die fabrikant een onheilspellend vooruitzicht is. De praktijk ging dan ook naarstig op zoek naar alternatieve constructies

om de positie van een licentienemer te verstevigen, waarbij bijvoorbeeld vruchtgebruik en pandrechten op, of mede-eigendom van, het IE-recht de revue passeerden. Dat bleken echter lapmiddelen die slechts halve oplossingen boden en simpele juridische transacties complex wisten te maken, zodat partijen met hoge transactiekosten geconfronteerd werden.⁶

Na Nebula moest de IE-wereld er ernstig rekening mee houden dat licenties kwetsbaar waren bij een faillissement van de licentiegever, wat grote gevolgen kon hebben voor de bedrijfsvoering van menig onderneming

3 Voorgeschiedenis II – *Berzona* (2014)

In het *Berzona*-arrest speelde de vraag of vorderingen tot het verschaffen van toekomstig huurgenot als steunvordering voor een faillissementsaanvraag konden dienen. Hoewel

⁶ Zie: Th.C.J.A. van Engelen, 'Licenties in faillissement na het *Nebula*-arrest: schuifelen tussen de scherven', *IER* 2009, p. 299-308 en Th.C.J.A. van Engelen, *IE-Goederenrecht*, Utrecht: Uitgeverij Boek 9 2019, hoofdstuk 8 en 9.

de beslissingen van de rechtbank en het hof daar geen aanleiding toe gaven, en ook A-G Wuisman daar niet op was ingegaan, stond de Hoge Raad uitdrukkelijk stil bij de status van toekomstige huurgenotvorderingen na faillissement. De Hoge Raad benadrukte – conform *Nebula* – dat het faillissement geen invloed heeft op bestaande overeenkomsten, maar dat de curator, zoals volgt uit artikel 37 Fw, de mogelijkheid heeft om een overeenkomst niet gestand te doen en de betreffende verbintenissen niet na te komen, waarna de daarmee corresponderende schadevorderingen voor indiening in het faillissement in aanmerking komen. Vervolgens overwoog de Hoge Raad dat de bevoegdheid van de curator ‘om uit overeenkomst voortvloeiende verbintenissen (“passief”) niet na te komen’, betrekking heeft op verbintenissen ‘die uit of ten laste van de boedel moeten worden voldaan, zoals een betaling, de afgifte van een zaak of de vestiging van een recht’.⁷ Daarna overwoog de Hoge Raad dat het faillissement niet tot gevolg heeft dat ‘de curator ook (“actief”) een bevoegdheid of vordering toekomt die de wet of de overeenkomst niet toekent, zoals tot ontruiming of opeising van het gehuurde als de huurovereenkomst nog loopt’, omdat dit in strijd zou komen met het beginsel dat het faillissement geen invloed heeft op bestaande wederkerige overeenkomsten. De Hoge Raad concludeerde vervolgens dat hieruit volgt dat, ingeval de huurder ten tijde van de faillissementsaanvraag in het genot van het gehuurde is, de curator niet bevoegd is dat genot te beëindigen als de huurovereenkomst nog loopt.

Met deze analyse in *Berzona* kwam de Hoge Raad in wezen terug op wat hij eerder in *Nebula* overwoog over het niet kunnen verlangen dat de curator ‘het voortgezet gebruik van de desbetreffende zaak duldt’. Problematisch aan *Berzona* was echter dat de Hoge Raad het deed voorkomen alsof die beide arresten op dit punt in goede harmonie naast elkaar konden bestaan. De Hoge Raad overwoog in *Berzona* uitdrukkelijk dat in het *Nebula*-arrest ‘geen ander oordeel besloten’ zou liggen, omdat het *Nebula*-arrest slechts betrekking zou hebben ‘op de vraag of de curator gebonden is aan een huurovereenkomst die na het faillissement van de juridische eigenaar van de verhuurde zaak is aangegaan door de economisch eigenaar daarvan op grond van een hem daartoe door de juridische eigenaar verleende contractuele bevoegdheid’. Dat was op zich wel de feitelijke casuspositie die in *Nebula* voorlag, maar in de overwegingen van de Hoge Raad in *Nebula* kwam dat niet aan de orde. Daarmee mag de Hoge Raad dan zijn eigen *Nebula*-arrest ‘gered’

hebben, maar het maakte het er voor de praktijk niet eenvoudiger op om te begrijpen hoe die twee arresten zich nu tot elkaar verhielden.

De IE-praktijk concludeerde voorzichtig dat met *Berzona* de donkere *Nebula*-wolken voor IE-licenties leken te zijn verdwenen. Ik zeg uitdrukkelijk ‘leek’, omdat de door de Hoge Raad gestelde harmonie tussen *Berzona* en *Nebula* moeilijk te doorgronden was

In gedachten houdend dat *Berzona* ook niet over licenties in faillissement ging en dat de onderliggende feiten kennelijk behoorlijk sturend voor de uitkomst kunnen zijn, zoals *Berzona* ook leek aan te geven, concludeerde de IE-praktijk voorzichtig dat met *Berzona* de donkere *Nebula*-wolken voor IE-licenties leken te zijn verdwenen.⁷ Ik zeg uitdrukkelijk ‘leek’, omdat de door de Hoge Raad gestelde harmonie tussen *Berzona* en *Nebula* moeilijk te doorgronden was en het ook een heikel avontuur leek om te voorspellen dat dit alles ook ‘een-op-een’ van toepassing zou zijn wanneer het zou gaan om de vraag in hoeverre de curator het recht op licentiegegot van een licentienemer zou moeten respecteren. Daarin stond de IE-wereld niet alleen, want de NJ-noot van Verstijlen bij *Berzona* leerde dat er in faillissementsrechtelijke kringen ook aan getwijfeld werd of *Nebula* inderdaad ten grave gedragen was voor wat betreft het lot van duurovereenkomsten in faillissement, gezien zijn vraag of de Hoge Raad ‘echt om is, of zich slechts heeft vergist’.⁸ Ook Van Zanten oordeelde dat de koers die de Hoge Raad in *Berzona* koos ‘vanuit dogmatisch oogpunt moeilijk is te rechtvaardigen’ en dat hij dat deed *op een wijze die niet de schoonheids-prijs verdiende*.⁹ Het mag duidelijk zijn dat, als al niet helemaal duidelijk is wat *Berzona* betekende voor het onderwerp waar het arrest wél over ging, het een gevaarlijke onderneming wordt om te voorspellen wat het arrest betekent voor onderwerpen waar het arrest duidelijk niet over ging, zoals licenties.

4 Licht aan het eind van de tunnel – *Credit Suisse* (2018)

Gelet op deze consternatie en onzekerheid kan het *Credit Suisse*-arrest van 2018 door de licentiepraktijk alleen maar als een geschenk

⁷ Zie onder meer: T.T. van Zanten, ‘Geen *Nebula*, maar *Berzona*: de curator heeft toch geen recht op wanprestatie!’, *TvI* 2014, p. 192; R.M. Wibier, ‘De Hoge Raad op drift?’, *WPNR* 2015, afl. 7046, p. 54; Th.C.J.A. van Engelen & J.P. Hustinx, ‘De licentienemer en de failliete IE-licentiegever’, *TvI* 2015, p. 62; Van Engelen 2015; B.A. Keizers, ‘Niet-nakoming van negatieve verplichtingen in faillissement: mission impossible van de curator?’, *AA* 2015, p. 662-672 (AA20150662). G.S.C.M. van Roeyen, ‘Insolventie van een licentiegever in het zicht van het *Nebula*-arrest en het *Berzona*-arrest’, *ORP* 2015, afl. 1, p. 29.

⁸ *NJ* 2014/407.

⁹ Van Zanten 2014.

uit de hemel worden gezien. Ook die zaak ging uitdrukkelijk niet over de status van een licentie in het faillissement, maar de Hoge Raad was er kennelijk aan toe om helderheid te verschaffen en schroomde niet om verschillende in de procedure niet aan de orde zijnde scenario's uitdrukkelijk wel in het arrest aan de orde te stellen en de gevolgen daarvoor door te rekenen.

Gelet op de consternatie en onzekerheid kan het *Credit Suisse*-arrest van 2018 door de licentiepraktijk alleen maar als een geschenk uit de hemel worden gezien

De Hoge Raad begint met een inleidende overweging (r.o. 3.5.1) waarin herhaald wordt – conform *Nebula* en *Berzona* – dat het faillissement geen invloed heeft op bestaande wederkerige overeenkomsten en dan ook niet leidt tot een wijziging van de daaruit voortvloeiende verbintenissen. Opvallend is dan dat waar de Hoge Raad in *Nebula* vervolgens verwees naar het beginsel van de *paritas creditorum* nu het fixatiebeginsel van stal gehaald wordt, dat inhoudt 'dat door de intrede van het faillissement de rechtspositie van alle bij de boedel betrokkenen onveranderlijk wordt'. Die definitie is terug te voeren op een arrest van 23 december 1909 (W 8967) en was in het arrest *OAR/ABN*¹⁰ in 1987 nog eens door de Hoge Raad afgestoft. De Hoge Raad wijst erop dat dit fixatiebeginsel onder meer ten grondslag ligt aan artikel 24 Fw 'waarin is bepaald dat de boedel niet aansprakelijk is voor verbintenissen van de schuldenaar die na faillietverklaring ontstaan, tenzij de boedel ten gevolge daarvan is gebaat'. Hierna parafraseert de Hoge Raad onder 3.5.2 en 3.5.3 wat het *Berzona*-arrest ook al leerde (onder 3.6.3 en 3.6.4), maar opmerkelijk is vervolgens dat de Hoge Raad nu uitdrukkelijk overweegt dat dit met zich brengt dat de curator niet bevoegd is om 'een voortdurende prestatie voor zover deze bestaat uit een dulden of nalaten te beëindigen' en daar bij wege van voorbeeld aan toevoegt 'zoals door intrekking van een licentie'. Die verduidelijking staat geheel los van de in cassatie aan de orde zijnde vraag of advocatenkosten van de bank voor verificatie in aanmerking kwamen en laat zien dat de Hoge Raad er duidelijk behoefte aan had om orde te gaan scheppen in de chaos die met *Nebula* en *Berzona* ontstaan was. Zonder dat de Hoge Raad dit nu aangeeft is de in *Berzona*

aangebrachte beperking van *Nebula* tot na het faillissement ontstane aanspraken van een huurder door de vooropstelling van het fixatiebeginsel in *Credit Suisse* wat mij betreft ook beter te plaatsen. Dat de Hoge Raad er zin in heeft om zijn rechtsvormende taak eens goed in te kleuren blijkt verder ook uit de uitdrukkelijke overweging onder 3.6 dat de Hoge Raad ten behoeve van de praktijk nader ingaat op de betekenis van wat hij daarvoor in algemene termen nader heeft uiteengezet over het fixatiebeginsel en de verifieerbaarheid van vorderingen die voortvloeien uit een ten tijde van de faillietverklaring bestaande rechtsverhouding met de schuldenaar. Daarbij onderscheidt de Hoge Raad onder 3.7.1 een viertal scenario's (a t/m d) voor wat betreft de verifieerbaarheid van vorderingen die zien op verplichtingen die tijdens het faillissement nog ontstaan uit bestaande duurovereenkomsten. Twee daarvan (a en c) zien uitdrukkelijk op licenties.

Scenario (a) betreft 'een duurverplichting van de schuldenaar (bijvoorbeeld het verschaffen van huurgenot of de verplichting die voortvloeit uit een door hem verleende licentie)'. Deze situatie, die ziet op een faillissement van een licentiegever, werkt de Hoge Raad nader uit onder 3.7.2 en leert daarbij – onder meer verwijzend naar *Berzona* – dat de wet ervan uitgaat 'dat de ten tijde van de faillietverklaring bestaande duurverplichting [...] blijft doorlopen in het faillissement'. De veronderstelling in de literatuur dat de *Berzona*-leer ook op licenties van toepassing is, wordt door de Hoge Raad dus bekrachtigd, daarbij opmerkende dat dit in overeenstemming is met (i) het uitgangspunt dat het faillissement geen invloed heeft op bestaande wederkerige overeenkomsten en (ii) het fixatiebeginsel. De Hoge Raad vult vervolgens ook in wat dit praktisch betekent:

'De curator heeft in het hiervoor in 3.5.3 genoemde geval (dat de schuldenaar verhuurde zaak ten tijde van het intreden van het faillissement al ter beschikking stond van de huurder of op dat tijdstip de licentie al door de schuldenaar was verleend) niet de mogelijkheid om deze verplichting niet na te komen. Hij kan wel gebruik maken van een eventueel in de overeenkomst of de wet geregelde mogelijkheid tot beëindiging.'

Dat is in beginsel klare wijn met een voor een licentienemer zoete afdronk. Als een licentienemer diens contractuele verplichtingen maar nakomt wordt die licentienemer door de curator niet gestoord in het licentiegenot.

Scenario (c) betreft – zoals annotator Verstijlen aangeeft¹¹ – min of meer het spiegelbeeld van scenario (a): 'een periodieke verplichting van de schuldenaar die de tegenprestatie vormt van de uitvoering van een duurverplichting door de wederpartij (bijvoorbeeld betaling van

¹⁰ HR 18 december 1987, ECLI:NL:HR:1987:AD0106, *NJ* 1988/340, m.nt. W.C.L. van der Grinten (*OAR/ABN*).
¹¹ *NJ* 2018/290

huur of een licentievergoeding)'. Dit speelt bij een faillissement van een licentienemer op welke een periodieke verplichting tot betaling van licentievergoedingen (royalty's) rust. Die situatie werkt de Hoge Raad nader uit onder 3.7.4 en stelt daar voorop dat wat geldt voor scenario (a) ook hier van toepassing is. De Hoge Raad vult de praktische betekenis daarvan ook weer nader in:

'Zolang de wederpartij die duurverplichting blijft nakomen, blijft daarom telkens de tegenprestatie door de schuldenaar verschuldigd. Omdat de vordering tot het verrichten van de tegenprestatie aldus voortspruit uit het verrichten van een prestatie waartoe de wederpartij zich al voor het ingaan van het faillissement had verplicht, kan deze vordering ter verificatie in het faillissement worden ingediend. Indien voortzetting van de overeenkomst niet in het belang is van de boedel, dient de curator deze dan ook zo spoedig als volgens de betrokken overeenkomst of de wet (waaronder ook de art. 38a-40 Fw) mogelijk is te beëindigen, teneinde de vordering van de wederpartij niet te doen oplopen.'

Ook dit is klare wijn met voor de licentiegever mogelijk zoete afdronk. De licentiegever houdt in weerwil van het faillissement in beginsel aanspraak op betaling van de licentievergoedingen tijdens de bestaande duur van de licentie. De Hoge Raad legt nog uit dat dit niet in strijd komt met het fixatiebeginsel, omdat het recht op de periodieke tegenprestatie – c.q. de licentievergoedingen – 'immers reeds besloten [ligt] in de rechtspositie zoals deze bij het intreden van het faillissement bestond'. Dat wordt verduidelijkt met de navolgende overweging:

'Omdat de wederpartij slechts een duurverplichting nakomt waartoe zij zich al vóór het ingaan van het faillissement had verbonden, kan niet worden gezegd dat zij haar aanspraken tijdens faillissement uitbreidt door die verplichting te blijven nakomen, ook niet als pas door die nakoming de vordering tot het betalen van de tegenprestatie ontstaat, en deze vordering bij het ingaan van het faillissement dus als zodanig nog toekomstig was.'

Scenario (d) is voor licenties eventueel ook van belang. Dit betreft:

'een (al dan niet periodieke) verplichting van de schuldenaar die de tegenprestatie vormt van en telkens eerst verschuldigd wordt na en door een (al dan niet periodiek) door de wederpartij te verrichten prestatie (bijvoorbeeld de verplichting te betalen voor periodiek uit te voeren onderhoudswerkzaamheden die de wederpartij in het kader van een raamovereenkomst verricht).'

Dit speelt wanneer een licentie bijvoorbeeld een toekomstige verplichting inzake (i) het ter beschikking stellen van verbeteringen van software of technologie bevat of (ii) uitbreiding van de licentieportefeuille mogelijk maakt met bijvoorbeeld (iii) een daar tegenoverstaande aanvullende royaltyverplichting. Die situatie werkt de Hoge Raad nader uit onder 3.7.5 en stelt daar voorop dat dan een

onderscheid gemaakt dient te worden. In beginsel is van toepassing wat voor scenario (c) geldt en is 'niet van belang of de vordering van de wederpartij tot het verrichten van de prestatie of de tegenprestatie ten tijde van het ingaan van het faillissement als zodanig nog toekomstig waren'. Dat ligt echter anders wanneer de verplichting van de gefailleerde schuldenaar

'ontstaat als gevolg van een na het intreden van het faillissement door de wederpartij verrichte prestatie, terwijl in de overeenkomst ten tijde van het intreden van het faillissement voor de wederpartij wel de mogelijkheid, maar niet de verplichting tot het verrichten van die prestatie besloten lag.'

Wanneer een licentie dus automatisch ook geldt voor toekomstige IE-rechten deelt een eventueel daartegenover staande extra royalty mee in de faillissementsopbrengst. Wanneer de wederpartij c.q. licentiegever de betreffende prestatie niet hoefde te verrichten – maar een keuzemogelijkheid had – dan 'komt de vordering van de wederpartij tot voldoening van de tegenprestatie echter niet voor verificatie in aanmerking'. De reden voor dit onderscheid ziet de Hoge Raad daarin dat de wederpartij van de failliet door zijn keuze 'dan immers haar aanspraken tijdens het faillissement uit[breidt] door na het intreden daarvan, zonder daartoe gehouden te zijn, nadere prestaties te verrichten die nieuwe vorderingen opleveren, hetgeen in strijd komt met het fixatiebeginsel'. Ook dit is op zich klare wijn, maar met een in de praktijk wellicht minder goed te determineren afdronk. Het betekent in ieder geval dat bij een faillissement goed onder de loep genomen dient te worden, welke verplichtingen eenvoudigweg doorlopen en voor welke verplichtingen de wederpartij van de failliet een keuzemogelijkheid heeft.

Het *Credit Suisse*-arrest heeft dus – onverwacht – helderheid geschapen voor de positie van met name een licentienemer bij een faillissement van diens licentiegever

Het *Credit Suisse*-arrest heeft dus – onverwacht – helderheid geschapen voor de positie van met name een licentienemer bij een faillissement van diens licentiegever. Waar na *Nebula* sinds 2006 voor diens lot gevreesd moest worden en na *Berzona* in 2014 enig optimisme gerechtvaardigd was, heeft de Hoge

Raad *Credit Suisse* in 2018 aangegrepen om de voor de praktijk zo nodige duidelijkheid en rechtszekerheid te bieden.¹²

5 Stevig in het zadel – *Curatoren/Verhuurder* (2018)

De positie van de licentienemer is vervolgens nog eens verstevigd met het *Curatoren/Verhuurder*-arrest van de Hoge Raad van 9 november 2018. Daarin speelde de vraag wat de consequentie is van een handelen van een curator in strijd met deze voortdurende verplichtingen van de gefailleerde, zoals in het *Credit Suisse*-arrest aan de orde was. Deze zaak zag op het door de curator voor een ‘faillissementsverkoop’ feitelijk in gebruik geven van een door de gefailleerde gehuurde winkelruimte aan de koper van de van de curator gekochte voorraad schoenen. Daarmee handelde de curator in strijd met het in de huurovereenkomst opgenomen verbod op het feitelijk in gebruik geven van het gehuurde aan een derde.

De positie van de licentienemer is nog eens verstevigd met het *Curatoren/Verhuurder*-arrest van de Hoge Raad van 9 november 2018

Wanprestatie onder een overeenkomst resulteert in de regel in een concurrente vordering op de gefailleerde (art. 37a Fw), die ter verificatie moet worden ingediend. Daarmee is de betreffende crediteur in de praktijk meestal niet echt geholpen, omdat zijn concurrente vordering hetzij niet, hetzij slechts zeer ten dele wordt voldaan, aangezien eerst de boedelschulden voldaan dienen te worden. Het arrest *Koot Beheer/Tideman q.q. uit 2013*¹³ leert dat van een boedelschuld sprake is bij (i) schulden ingevolge de wet, (ii) schulden die door de curator in zijn hoedanigheid zijn aangegaan, of (iii) schulden die ‘een gevolg zijn van een handelen van de curator in strijd met een door hem in zijn hoedanigheid na te leven verbintenis of verplichting’. De vraag in het *Curatoren*-arrest was of de schending door de curator van de verplichtingen uit de huurovereenkomst resulteerde in (a) een boedelschuld en (b) mogelijk zelfs een persoonlijke aansprakelijkheid van de curator ten gevolge kon hebben.

Voor wat betreft de boedelschuld verwees de Hoge Raad direct naar zijn overweging in het *Credit Suisse*-arrest ‘dat de faillissementstoe-

stand de curator niet de bevoegdheid geeft om een voortdurende prestatie van de schuldenaar die bestaat uit een dulden of nalaten, “actief” te beëindigen’. Het door de curator in gebruik geven van de bedrijfsruimte aan een derde was een ‘actieve’ schending door de curator van een voortdurende verplichting tot nalaten van de schuldenaar, welke schending volgens de Hoge Raad ‘moet worden gelijk gesteld aan een “actieve” beëindiging als bedoeld in het arrest *Credit Suisse/Jongepier q.q.*’. De conclusie was dat daarmee sprake was van een boedelschuld. Omdat ‘de curator daartoe niet bevoegd was, is sprake van een handelen van de curator in strijd met een in hoedanigheid na te leven verplichting,’ zoals bedoeld in het arrest *Koot Beheer/Tideman q.q.* van 2013.

Voor wat betreft de persoonlijke aansprakelijkheid van de curator stelde de Hoge Raad voorop dat deze in beginsel een ruime mate van vrijheid toekomt ‘voor zover de faillissementscurator bij de uitoefening van zijn taak niet is gebonden aan regels’. Bij de uitoefening van die beleidsvrijheid gelden de in de arresten *Prakke/Gips*¹⁴ en *Maclou*¹⁵ ontwikkelde normen, die erop neerkomen dat, wanneer de curator het belang van de boedel maar voor ogen houdt, het in beginsel aan diens inzicht wordt overgelaten op welke wijze en langs welke weg het belang van de boedel het beste kan worden gediend. Die beleidsvrijheid heeft de curator echter niet wanneer sprake is van een – de curator bindende – regel. De Hoge Raad leert nu dat schending daarvan in beginsel in een persoonlijke aansprakelijkheid van de curator resulteert. ‘Komt hij die regels niet na, dan zal hij in beginsel op die grond persoonlijk aansprakelijk zijn jegens degenen met de belangen van wie hij bij de naleving van die regels rekening diende te houden.’ De Hoge Raad overweegt vervolgens dat een persoonlijke aansprakelijkheid van de curator echter nog niet volgt uit de enkele ‘schending van een verplichting die volgt uit een voor de failiet geldende overeenkomst’, maar geeft aan dat dit anders ligt in geval van ‘een “actieve” schending door de curator van een voortdurende verplichting die bestaat uit een nalaten’. Een dergelijke verplichting ‘rust (ook) op de curator in diens hoedanigheid [...] en moet [...] worden aangemerkt als een tot de curator gerichte “regel” als bedoeld in het arrest *Prakke/Gips*’. De Hoge Raad leert vervolgens nog dat dit voor de curator niet betekent ‘dat het enkele niet naleven van die regels steeds tot zijn persoonlijke aansprakelijkheid leidt’.

¹² Van Boom (WPNR 2019, afl. 7232) merkt op dat in *Credit Suisse* onduidelijk blijft wat ‘een verleende licentie’ is. Die constatering is op zich juist, maar de context maakt naar mijn oordeel duidelijk dat de Hoge Raad het oog heeft op door een IE-rechthebbende gegeven toestemming voor handelingen die anders inbreukmakend zijn, maar niet op allerhande vormen van toestemming die niet zien op IE-rechten, zoals bijvoorbeeld toestemming tot gebruik van een onroerende zaak. Zijn kritiek op *Credit Suisse*, inhoudende dat de curator alleen ‘actief’ zou moeten kunnen wanpresteren bij een rechtsbetrekking die kan worden tegengeworpen ‘aan rechtsopvolgers van het goed die onder bijzondere titel zouden verkrijgen’ deel ik niet. Daarmee wordt in IE-land bijvoorbeeld een moeilijk te rechtvaardigen waterscheiding gecreëerd tussen licenties voor register-IE-rechten (zoals octrooien, kwekersrechten, merken en modellen) en licenties voor IE-rechten die geen registers kennen, zoals auteursrechten en handelsnaamrechten. Zijn stellingname komt in mijn ogen neer op het weginterpretieren van *Credit Suisse* en het weer tot norm verheffen van *Nebula*, waarmee die stellingname dus niet aansluit bij het na *Credit Suisse* geldende recht.

¹³ HR 19 april 2013, ECLI:NL:HR:2013:BY6108, NJ 2013/291, m.nt. F.M.J. Verstijlen (*Koot Beheer/Tideman*).

¹⁴ HR 16 december 2011, ECLI:NL:HR:2011:BU4204 (*Prakke/Gips*).

¹⁵ HR 19 april 1996, ECLI:NL:HR:1996:ZC2047 (*Maclou*).

Daarvoor is dus meer vereist, maar wat voor dat ‘meerdere’ vereist is, laat de Hoge Raad in het midden. Hij oordeelt slechts dat het oordeel van het hof dat ‘de curator in dit geval tevens een persoonlijk verwijt trof’ geen blijk gaf van een onjuiste rechtsopvatting. Kijkend naar de omstandigheden van deze zaak lijkt dan met name relevant dat de curator er door de verhuurder herhaaldelijk op gewezen was dat deze bezwaar maakte tegen het in gebruik geven van de winkelruimte en ‘herhaalde verzoeken om informatie over en contact met de potentiële nieuwe huurder’ door de verhuurder pas door de curator waren gehonoreerd, nadat de winkelruimte al in gebruik was gegeven.

Voor de licentiepraktijk is ook dit arrest goed nieuws, aangezien het leert dat de curator de rechten uit de licentieovereenkomst serieus zal moeten nemen en dat bij schending van de licentie sprake is van een boedelschuld en in beginsel ook van een persoonlijke aansprakelijkheid van de curator. Voor dat laatste zal met name van belang zijn dat de curator een verwijt gemaakt kan worden, zodat het zaak is ervoor te zorgen dat de curator uitdrukkelijk op diens verplichtingen uit de licentieovereenkomst wordt gewezen. De licentienemer doet er dus verstandig aan uitdrukkelijk bezwaar te maken tegen een voorgenomen beëindiging van de licentie en alle relevante omstandigheden onder de aandacht van de curator te brengen.

Voor de licentiepraktijk is ook *Curatoren / Verhuurder* goed nieuws, aangezien het leert dat de curator de rechten uit de licentieovereenkomst serieus zal moeten nemen

6 Overdracht van IE-recht zonder licentieverplichtingen – boedelschuld of niet?

Voor curatoren is het *Curatoren / Verhuurder*-arrest uiteraard minder goed nieuws, omdat het hun taak er niet eenvoudiger op maakt en hun aansprakelijkheidsrisico’s substantieel lijkt te vergroten.

Van Zanten staat verder nog stil bij de – ook door Keizers¹⁶ besproken – vraag of deze risico’s ook spelen wanneer de curator een met een licentie belast IE-recht overdraagt zonder dat ook de licentie wordt overgenomen door de nieuwe IE-rechthebbende.¹⁷ Indien

het een IE-recht betreft dat in een register wordt ingeschreven – zoals een octrooi, een merk, een kwekersrecht of een ingeschreven modelrecht – geldt op grond van specifieke wettelijke bepalingen dat een evenzeer in dat register ingeschreven licentie aan een rechtsopvolger kan worden tegengeworpen.¹⁸ Bij gebreke van die inschrijving van de licentie in dat register of bij IE-rechten die geen register kennen – zoals auteursrechten, naburige rechten (van uitvoerend kunstenaars, film- en fonogrammenproducenten en omroepen), databankrechten en handelsnaamrechten – geldt dat in beginsel niet. Indien de nieuwe IE-rechthebbende de eerder met de gefailleerde overeengekomen licentie dan niet respecteert door een verbodsactie in te stellen, betekent dat per saldo dat de licentienemer in zijn licentiegenot wordt gestoord.

Vooropgesteld moet worden dat de vermogensrechtelijke status van een licentie – evenals de definitie daarvan – niet duidelijk is.¹⁹ De heersende leer is dat een licentie slechts een persoonlijke vordering op de licentiegever oplevert, waaraan geen goederenrechtelijk effect ten opzichte van het in licentie gegeven IE-recht toekomt.²⁰ Voor een dergelijke vordering op de licentiegever geldt dat de licentiegever of diens curator op zich niet rechtens gehouden is die vordering mee over te dragen op een nieuwe IE-rechthebbende, zodat het enkele niet overdragen van de licentie geen wanprestatie oplevert. Wanneer de nieuwe IE-rechthebbende de licentie vervolgens echter niet respecteert, en bijvoorbeeld een verbodsactie tegen de licentienemer van zijn rechtsvoorganger instelt, betekent dit dat de licentienemer in het licentiegenot gestoord wordt en daarmee een schadevordering op zijn licentiegever – de voormalig IE-rechthebbende – verkrijgt. Praktisch gesproken is de situatie voor die licentienemer gelijk te stellen aan beëindiging van de licentie. Praktisch gesproken betekent het ook dat een licentiegever – of diens curator – die een IE-recht overdraagt zonder de daarop betrekking hebbende licenties een aansprakelijkheidsrisico voor zichzelf in het leven roept, welk risico – afhankelijk van de aard en omvang van de licentie en het economisch belang daarvan – substantieel kan zijn. Een verstandige licentiegever (of diens curator) draagt dus IE-rechten niet over zonder ervoor zorg te dragen dat de bijbehorende licentieverplichtingen ook worden overgenomen door de nieuwe IE-rechthebbende, omdat hij anders mogelijke aansprakelijkheidsclaims in het leven roept.

16 Keizers 2015, p. 671.

17 T.T. van Zanten, ‘Negatieve verplichtingen in faillissement’, *TvI* 2019, p. 12-13.

18 Zie bijvoorbeeld art. 56(2) Rijksoctrooiwet 1995 (‘De door een overeenkomst of aanvaarde wilsbeschikking ontstane licentie is tegenover derden geldig, nadat de titel in het octrooiregister is ingeschreven’); art. 63(3) Zaaizaad- en plantgoedwet (‘Een licentie [...] wordt op verzoek van de licentiehouder in het rasregister ingeschreven. Zij is tegenover derden geldig na die inschrijving’) en het Benelux Verdrag IE in art. 2:33 voor merken (‘De overdracht of andere overgang of de licentie kan niet aan derden worden tegengeworpen dan na inschrijving van het depot van een uittreksel der akte, waaruit van die overgang of die licentie blijkt, [...]’) en evenzo in art. 3:27 voor modellen.

19 Zie daarover: Van Engelen 2019, nr. 8.4.

20 Verdedigbaar is dat licenties die meer omvatten dan een eenvoudige toestemming (‘autorisatielicenties’) maar de licentienemer duidelijke exploitatiebevoegdheden toekennen (‘exploitatie-licenties’) als een beperkt recht kunnen worden aangemerkt. In dat geval speelt deze problematiek niet, omdat de licentienemer dan gewoon zijn licentierechten tegenover de nieuwe IE-rechthebbende kan uitoefenen. Zie daarover: Van Engelen 2019, nr. 8.4.6.

Wanneer de curator een IE-recht overdraagt zonder de bijbehorende licentieverplichtingen is sprake van een schadevergoedingsvordering van de licentienemer wegens het tekortschieten door de curator in de nakoming van een voor de faillietverklaring verkregen licentievordering. In het arrest *Koot Beheer/Tideman q.q.* van 2013 maakt de Hoge Raad duidelijk (onder 3.6.1) – verwijzend naar het *Nebula*-arrest – dat de curator de mogelijkheid heeft om overeenkomsten niet gestand te doen, en de daaruit voortvloeiende verbintenissen niet na te komen, maar dat dit resulteert in een schadevergoedingsvordering die als concurrente vordering kan worden ingediend. Dat wordt in het arrest *Credit Suisse* bevestigd (onder 3.5.2).

Een verstandige licentiegever (of diens curator) draagt IE-rechten niet over zonder ervoor zorg te dragen dat de bijbehorende licentieverplichtingen ook worden overgenomen door de nieuwe IE-rechthebbende

Het arrest *Koot Beheer/Tideman q.q.* leert ook (onder 3.7.1) dat deze schadevergoedingsvordering van de licentienemer kan promoveren tot een boedelschuld wanneer die vordering een gevolg is ‘van een handelen van de curator in strijd met een door hem in zijn hoedanigheid na te leven verbintenis of verplichting’. Het *Curatoren*-arrest geeft aan (onder 3.4.2) dat daarmee gelijkgesteld kan worden de situatie waarin de curator ‘een voortdurende prestatie van de schuldenaar die bestaat uit een dulden of nalaten, “actief” beëindig[t] als bedoeld in het *Credit Suisse*-arrest’. Het komt mij voor dat dit in beginsel niet het geval is wanneer een curator een IE-recht overdraagt zonder de bijbehorende licenties.

In het *Credit Suisse*-arrest bepaalt de Hoge Raad (onder 3.5.3) dat het faillissement de curator niet de bevoegdheid geeft ‘om een door de schuldenaar voor het faillissement verrichte prestatie (“actief”) ongedaan te maken of een voortdurende prestatie voor zover deze bestaat uit een dulden of nalaten, te beëindigen, zoals door intrekking van een verleende licentie’. De parafrasering daarvan onder 3.4.2. van het *Curatoren*-arrest leert dat het ‘actief’ van *Credit Suisse* ziet op zowel (a) het ‘actief’ ongedaan maken van een voorafgaand

aan het faillissement verrichte prestatie als (b) het ‘actief’ beëindigen van een licentie door deze in te trekken. Dat is wat de curator überhaupt niet mag en schending van deze tot de curator gerichte norm c.q. ‘regel’ resulteert (a) in een boedelschuld en (b) in beginsel ook in een persoonlijke aansprakelijkheid van de curator.

Uit een licentieovereenkomst vloeit op zichzelf voor de licentiegever nog geen verbintenis voort om na te laten het gelicentieerde IE-recht over te dragen zonder de bij dat IE-recht horende licenties. Het enkele feit van een overdracht van dat IE-recht resulteert op zichzelf ook niet in een vordering van de licentienemer. Een vordering van die licentienemer komt pas in beeld indien en voor zover de nieuwe IE-rechthebbende een verbodsactie tegen de licentienemer mocht instellen. Er is dus bij een licentieovereenkomst geen sprake van een voortdurende verplichting van de schuldenaar om na te laten het IE-recht over te dragen dan wel dat na te laten zonder tevens de licenties over te dragen. Wat de curator van die schuldenaar vervolgens ‘actief’ doet is het overdragen van het IE-recht en voor zover de curator daarbij niet tevens de bijbehorende licenties overdraagt is dat een gevolg van een ‘passief’ zijn van de curator. Die passiviteit van de curator lijkt gelijkgesteld te kunnen worden met de door de Hoge Raad in *Berzona* bedoelde ‘aan de curator ten dienste staande mogelijkheid om uit overeenkomst voortvloeiende verbintenissen (“passief”) niet na te komen’. Daartegenover plaatste de Hoge Raad in *Berzona* dat het uitspreken van het faillissement niet tot gevolg heeft ‘dat de curator ook (“actief”) een bevoegdheid of vordering toekomt die de wet of de overeenkomst niet toekent’, wat in *Credit Suisse* ook bevestigd wordt. Het komt mij bovendien voor dat deze passiviteit van de curator ook moeilijk gelijkgesteld kan worden met ‘een handelen van de curator’, zoals bedoeld in het arrest *Koot Beheer/Tideman q.q.* Als deze nalatigheid van de curator al als een ‘handelen’ kan worden aangemerkt, lijkt vervolgens geen sprake te zijn van ‘strijd met een door hem in zijn hoedanigheid na te leven verbintenis of verplichting’ in de zin van dat arrest. Op de gefailleerde schuldenaar rust immers geen verplichting om een gelicentieerd IE-recht alleen over te dragen tezamen met bijbehorende licenties. Er lijkt dus op dit punt ook geen sprake van een ‘voortdurende verplichting van de schuldenaar tot nalaten’, zoals bedoeld in het *Curatoren*-arrest en ter zake van die (niet bestaande) verplichting is

ook geen sprake van een ‘actieve’ schending daarvan door de curator. Het *Curatoren*-arrest (onder 3.4.2) volgend, gaat het hier dan dus niet ‘om “actieve” schending door de curator van een voortdurende verplichting van de schuldenaar tot nalaten’. Deze ‘schending’ is ook hooguit een passieve en deze passiviteit van de curator lijkt niet gelijkgesteld te kunnen worden ‘aan een “actieve” beëindiging als bedoeld in het arrest *Credit Suisse/Jongepier q.q.*’. In het voetspoor van Van Zanten²¹ – en anders dan Keizers²² – komt het mij ook voor dat bij overdracht van een gelicentieerd IE-recht zonder de bijbehorende licenties in beginsel geen sprake is van een boedelschuld.

Het ontstaan van een eventuele concurrente schadevergoedingsvordering is daarmee ook niet het gevolg van het schenden van een de curator bindende ‘regel’ als bedoeld in het arrest *Prakke/Gips*, zodat die vordering het gevolg is van de in beginsel ruime mate van vrijheid die de curator op basis van dat arrest toekomt. Indien de curator zich bij het gebruikmaken van die vrijheid houdt aan de norm van het *Maclou*-arrest, inhoudende dat hij handelt ‘zoals in redelijkheid mag worden verlangd van een over voldoende inzicht en ervaring beschikende curator die zijn taak met nauwgezetheid en inzet verricht’ en zich richt ‘naar het

belang van de boedel’ lijkt een persoonlijke aansprakelijkheid van de curator daarmee in beginsel ook buiten beeld.

Het is afwachten wat de jurisprudentie zal gaan brengen en er dient rekening mee gehouden te worden dat die jurisprudentie toch anders uitpakt dan lijkt te mogen worden verwacht (of gehoopt)

Bij deze conclusies past nog wel de kanteekening dat de ontwikkeling van de jurisprudentie van *Nebula* via *Berzona* tot *Credit Suisse* en *Curatoren/Verhuurder* heeft geleerd dat het durven voorspellen van wat de uitkomst zal zijn van casusposities die nog niet bij de Hoge Raad aan de orde zijn geweest ‘stalen zenuwen’ vereist. Het is dus afwachten wat de jurisprudentie zal gaan brengen en er dient rekening mee gehouden te worden dat die jurisprudentie toch anders uitpakt dan lijkt te mogen worden verwacht (of gehoopt). Het venijn zit hem daarbij ook vaak in de – vermaledijde – omstandigheden van het geval die soms een geheel ander licht op een vraag kunnen werpen.

21 Van Zanten 2019, p. 13.
22 Keizers 2015, p. 671.

ArsAequi Libri

Wetseditie

Insolventierecht 2019

Alle relevante wet- en regelgeving op het gebied van het insolventierecht zoals deze geldt op 1 november 2018.

- Op 1 januari 2019 treedt de Wet modernisering faillissementsprocedure in werking deze is al opgenomen in de Faillissementswet in deze wetseditie.
- De Wet Continuïteit Ondernemingen I (pre-pack) is cursief opgenomen.

De wetsartikelen zijn in de marge voorzien van toelichtende kopjes.

ISBN: 978-94-9276-644-1
Redactie: C.M. Harmsen
Pagina's: 380
Druk: 6e druk 2018
Prijs: € 34,50